

КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

(Лекція 7)

Злочин — це акт, у якому виявляється складна взаємодія соціальних, економічних, психологічних та інших чинників. Серед соціальних чинників учинення злочину важливе місце посідають причини, що формують антисупільну спрямованість особи, її соціальні дефекти. Соціалізація особистості як процес пристосування свідомості людини до соціальних умов передбачає сприйняття світогляду, засвоєння знань, досвіду, моральних критеріїв, що характеризують суспільство. Міра цього сприйняття і засвоєння виражає ступінь соціалізації особистості, тобто свідоме виконання нею усіх вимог суспільства. У соціалізації особистості переважають соціальний контроль, сприйняття соціального досвіду, структура спілкування, виконання соціальних функцій. Однак у процесі цієї соціалізації можуть спостерігатись різні дефекти, зумовлені перекошом сприйняттям соціального досвіду, впливом антисупільних установок, особистісною соціальною спрямованістю.

Такого роду відхилення впливають і на психологічну структуру особистості, що виражається у вчиненні кримінально караних діянь. Психологічні чинники вчинення злочину діють не ізольовано, а разом із соціальними, в процесі утворення дефектів у соціалізації особистості.

Негативні особистісні якості є насамперед наслідком дефектів соціалізації, які виявляються в умовах виховання, адаптації до середовища, видозміни структури потреб, розуміння і виконання обраної індивідом соціальної ролі. Таким чином, дослідження протиправної поведінки пов'язане з вивченням тих дефектів соціалізації особистості, які спричинили їхню реалізацію.

Кожне суспільство контролює встановлені ним правові та етичні норми поведінки щодо своїх членів. Особа, усвідомлюючи вимоги, що ставляться до неї, виробляє в собі такі якості, які солідарні з вимогами соціального контролю і забезпечують соціалізацію особистості у повному обсязі. Але соціальний

контроль не завжди є досить ефективним, оскільки його дія нерідко спричиняє негативне ставлення окремих індивідів до загальноприйнятих форм і систем заборони. Це зумовлено як об'єктивними причинами (особа перебуває поза межами соціального контролю), так і суб'єктивними якостями особистості (постійним проявом негативних якостей). Соціальний контроль впливає і на інші напрями соціалізації особистості, наприклад, соціальний досвід, спілкування.

У соціалізації особистості велике значення має соціальний досвід як здатність існувати і діяти у суспільстві, виконувати певні соціальні функції. Соціальний досвід людина здобуває протягом усього життя за допомогою тих ситуацій, які зумовлюють її діяльність і поведінку. Цей досвід складається з декількох компонентів, що визначають його характеристику: а) виховання в сім'ї та навчальних закладах; б) спілкування в мікроколективах; в) досвід власної діяльності; г) сприйняття стороннього досвіду шляхом одержання інформації через радіо, телебачення, кіно та інші засоби інформації (канали). Існуючі тут дефекти, що суб'єктивно сприймаються особою як негативно значущі для неї, спричиняють створення передумов для формування антисуспільної установки як реальної основи вчинення протиправних дій.

У соціалізації особистості важливе значення надається спілкуванню як засобу передання соціальних і особистісних цінностей. Спілкування активізує такі якості особи, які необхідні для її повноцінного функціонування у суспільстві. Різноманіття спілкування, його позитивна спрямованість сприяють високій соціалізації індивіда, стимулюють його духовне збагачення. Спілкування здійснюється через безліч каналів і має різні прояви. Найбільш інтенсивно воно відбувається в мікроколективах, у яких живе і діє певна особа і де формуються її інтереси та потреби. Мікроколективи впливають на ступінь і спрямованість соціалізації особистості, сприяючи тим самим виробленню у неї того чи іншого світогляду і набуттю соціального досвіду. Тому соціальна характеристика мікроколективу визначає становлення позитивних або негативних властивостей особистості. Дефекти соціалізації спостерігаються у

багатьох випадках. Серед них можна виділити найбільш типові: а) мікроколектив має антисоціальну спрямованість; б) мікроколектив не має позитивної структури через відсутність керівника; в) мікроколектив сформовано з осіб з антисуспільною установкою; г) вплив мікроколективу на своїх членів такий значний, що пригнічує їхні особистісні тенденції та спрямування (залякування).

В останньому випадку особливо важливо враховувати роль так званих неформальних груп, які виникають стихійно, на основі спільності антисоціальних інтересів. Перебування у таких групах може призвести до появи в особистості соціально-психологічних дефектів як наслідку негативного впливу на її психіку установок того мікроколективу, в якому вона перебуває.

Розвитку дефектів у спілкуванні сприяє і негативна спрямованість самої особи, зумовлена її потребами і способами їхнього задоволення, що породжують загальне негативне ставлення до системи спілкувань. Розпад цієї системи веде до десоціалізації особистості, посилює її негативні якості і нахили, що, як правило, спричиняє вчинення протиправних дій.

Поряд з переліченими елементами у структурі соціалізації особистості особливе місце належить виконанню нею соціальних функцій і, як наслідок, дефектам, що виникають у зв'язку з цим. Різні соціальні функції, що обираються особою чи зумовлені для неї суспільством, примушують її виконувати низку дій, які вимагають спеціальних знань, навичок, форм спілкування з людьми, вироблення певних психічних якостей (керівника, підлеглого, активіста, скептика тощо). Активне виконання індивідом тієї чи іншої функції можливе лише у тому разі, якщо він усвідомлює її соціальну та особистісну значущість.

Виконання індивідом тієї чи іншої соціальної функції визначається його психічними властивостями, що можуть бути як позитивними, так і негативними. Вплив останніх на поведінку особи спричиняє дефекти,

пов'язані з різноманітними порушеннями, які нерідко переростають у протиправні дії.

Зазначимо, що виконання тієї чи іншої соціальної функції (ступінь відповідальності, розуміння наслідків прийнятих рішень та ін.) може впливати на формування психічних якостей особистості, у тому числі негативних, коли для цього існують певні умови. До них у першу чергу належать відсутність в індивіда достатніх знань про сутність і значущість виконуваної ним функції, іншими словами — невідповідність рівня його компетенції цій функції, а також психофізичні властивості (поганий зір чи слух, уповільнена реакція на подразник), що не дозволяють виконувати її належним чином. Поява дефектів може бути викликана і негативним ставленням особи до соціальної функції та наслідків її здійснення (функція виконується формально, немає інтересу до її завдань і методів реалізації, індивід помилково уявляє її значущість). Негативне ставлення до виконуваної функції впливає на психологічну структуру особистості, викликаючи певні наслідки, наприклад, відсутність ініціативи чи належної організованості, недбалість, неуважність тощо. Це створює передумови для виникнення конфліктних стосунків, що у свою чергу спричиняє формування таких властивостей особистості, як дратівливість, грубість, прагнення панувати та ін., які нерідко сприяють протиправним діям.

Зазначені дефекти соціалізації особистості у певних умовах можуть спричинити її соціальну деградацію, при якій спостерігаються порушення структури потреб, викривлене уявлення про їхній обсяг, відсутність суспільно значущих інтересів, небажання виконувати соціальні функції. Деградація індивіда або притаманні йому окремі соціально-психологічні дефекти можуть призвести до протиправної спрямованості, що виражається в тому, що особа: а) негативно проявляє себе в конфліктних ситуаціях і створює їх там, де вони, як правило, не виникають самі собою; б) сприяє формуванню антисоціальної установки в інших індивідів; в) учиняє протиправні дії, злочини; г) активізує і розширює діапазон своєї злочинної діяльності. Дефекти соціалізації особистості, які створюють передумови для протиправної спрямованості,

нерідко виражаються у вчиненні різного роду злочинів, характер яких залежить від середовища, де індивід виконує свої соціальні функції, його інтересів, психологічних нахилів і властивостей, а також від ситуації, яка сприяє вчиненню антисуспільних діянь.

Психологічна структура злочину формується з компонентів, що передують злочинному прояву. Це при аналізі злочинної діяльності дає змогу простежити і виявити джерела її становлення, а також причини, що породжують подібні явища. Водночас до структури злочину входять й інші елементи, які за своєю характеристикою належать до власне злочинної поведінки. Серед них найбільше значення у психологічному плані мають мотив і мета вчинення злочину.

Мотив як елемент психологічного механізму злочинного діяння, як і дії взагалі, виражає ставлення особи до предмета чи об'єкта, який є метою дії. При здійсненні будь-яких дій особа керується певними спонуканнями, мотивами, що є відображенням у психіці потреб та інтересів індивіда. Значущість мотиву впливає на зміст дії та її змістовну сторону. В динаміці злочинної поведінки мотиву належить одне з важливих місць.

Відомі різні підходи до визначення мотиву злочинної поведінки.

Заслуговує на увагу визначення такого мотиву як актуальної потреби, яка задовольняється способом, забороненим кримінальним законом (А. Зелінський).

Мотив — досить складна психологічна структура (ідеально-розумова модель), що конструюється у певній взаємозумовленій послідовності, яка передбачає декілька стадій: усвідомлення мети і мотиву дії, боротьба мотивів, прийняття рішення, визначення форм і засобів його реалізації. На стадії підготовки злочинного діяння починається формування мотиву як спонукання, яке має перетворитися на вольову енергію людини, необхідну для реалізації поставленої мети.

Як такий мотив є розумовою моделлю спонукання, котра переслідує досягнення певної мети. Мотив формується неоднозначно, спонукання

визначається безліччю дій — моральних, корисливих, захисних, агресивних та ін. Тому під час обговорення мотивів будь-якої дії, в тому числі злочину, різні «за» і «проти» зважуються з усіх особистісних і суспільних позицій, і таке обговорення становить боротьбу мотивів, у якій перемагають мотиви, найбільш значущі для тієї чи іншої особи.

В обговоренні мотивів, яке у психології називається мотивацією, велике значення мають вольові прояви, які впливають на швидкість прийняття рішення з вибору мотиву. Обрання мотиву, що суперечить праву і моральним принципам, є підставою для прийняття рішення про вчинення злочину, в якому відобразилися мотиви, що конкурують з доводами обов'язку і розуму. Тут найбільш примітним є те, що рішення приймається в різних ситуаціях, які визначають психічний стан особи і проміжок часу, необхідний для його остаточного формулювання.

У цьому аспекті за типовими структурами прояви злочинної поведінки ситуації можуть бути звичайними та екстремальними. Залежно від них, а також від психічного стану особи рішення приймається в різні проміжки часу, а також з різним ступенем мотивації, а в окремих випадках — і безмотивно. Так, злочини такого характеру, як привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, звичайно виключають екстремальні ситуації, які потребують високого психічного напруження. Вони, як правило, вчиняються у стані достатньо обґрунтованого розрахунку, в тривалі проміжки часу, необхідні для обмірковування та прийняття рішення. Злочини, вчинені в екстремальних ситуаціях, де спонукання забарвлене емоційно-стресовими станами, зумовлені рішеннями, що приймаються в короткий час, у стані сильного збудження, де формування мотиву ґрунтується на імпульсивних проявах. Такі рішення характерні для вбивств у стані сильного душевного хвилювання, хуліганських проявів, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Від названих чинників залежить і остання стадія формування мотиву — визначення форм і засобів

його реалізації, які виявляються в обранні способів учинення злочину або пошуку засобів (знарядь), що сприяють його вчиненню.

Якщо мотиваційний етап злочинної поведінки закінчується прийняттям рішення, то етап практичного здійснення є перетворенням рішення на дію. Тут психічна енергія індивіда спрямована на активну діяльність з виконання прийнятого рішення, досягнення поставленої мети. У процесі досягнення мети психічна активність може бути різною: досить високою і цілеспрямованою; характеризуватися нерішучістю, що викликається сумнівами у необхідності прийнятих дій; цілком угасати під впливом різного роду дій — зовнішніх і внутрішніх (усвідомлення непотрібності, протиправності вчинюваних дій). Психічний стан у процесі реалізації злочинного наміру включає елемент прогнозування його наслідків. Здійснення будь-якої дії пов'язане зі змінами психічного стану особи, який певною мірою впливає на її психологічну структуру. Найбільш значущими у цьому аспекті є зміни, зумовлені вчиненням протиправних діянь. Незвичність вчинюваного призводить до сильного перенапруження психіки індивіда, яке може бути короткочасним або досить тривалим і в цьому разі переростає у стійкі зміни психологічної структури особистості.

Психічні стани, викликані виконанням будь-якого виду діяльності, мають свої особливості, але загальним для всіх наслідків діяльності людини є спад психічного напруження, пов'язаний із задоволенням тих потреб, що є спонукальними причинами при виконанні певних дій.

Однак при вчиненні протиправних дій звичайний стан зняття напруження і психічне задоволення не набувають загальноприйнятого характеру. Якщо задоволення заздалегідь планованої чи ситуаційної потреби пов'язане з протиправною діяльністю, психічне напруження різко підсилюється, що зумовлено не тільки самою протиправністю дій, а й тими психічними перевантаженнями, що ними викликані (небезпечністю їхнього виконання, страхом викриття, стресовими станами, які спричиняють вчинення дій, не притаманних людині в звичайній обстановці, та ін.). Отже, психічні

перевантаження пов'язані з двома взаємовизначальними чинниками: оцінкою емоційного впливу вчиненого і встановленням протиправності вчинюваних дій, тобто соціальною значущістю злочину.

Ці чинники впливають на усвідомлення індивідом вчинених ним дій у плані їхньої невідповідності існуючим у суспільстві моральним і правовим установкам і формують в особи почуття винності або інші почуття, викликані викривленим уявленням про значущість вчиненого.

Викривлене уявлення, що виявляється в браваді або у впевненості щодо правильності і правомірності вчиненого, має своїм джерелом дефекти у соціалізації особистості, а в окремих випадках — і правову непоінформованість індивіда. Однак у всіх ситуаціях наслідком злочину є конфлікт із суспільством, його моральними і правовими установками, який спричиняє психічний стан розгубленості, страху, розпачу, ізоляції. Почуття вини посилюється можливістю викриття і пов'язаною з ним утратою колишніх суспільних і особистих зв'язків.

Сильний емоційний вплив цих почуттів та їхня тривалість створюють передумови для появи стійкого психічного стану (домінанти), в якому саме ці почуття переважають. Під їхнім впливом індивід позбавляється колишніх психічних якостей і здобуває нові, негативна спрямованість яких призводить до зниження активної психічної діяльності, втрати інтересів, депресивного стану.

Іноді прагнення вийти з такого стану індивід компенсує діями, що виправдовують вчинене ним, протиставляє себе як виняткову у власній інтерпретації персону іншим особам. Психічне напруження в особи, яка вчинила злочин, посилюється у період, що передує його виявленню і викриттю.

Це пов'язано насамперед з усвідомленням вини, страхом викриття і тією невизначеністю, в якій якийсь час перебуває злочинець. Постійна спрямованість мислення індивіда стосовно злочинної події, що поступово домінує в його психіці, виражається і в зовнішніх проявах: прагненні говорити

про подію, цікавитися будь-якою інформацією про цей злочин, оцінювати вчинене ним з позиції інших осіб, у тому числі тієї референтної групи, до якої злочинець тяжіє, тощо. Водночас подібні прояви помітні також в інших діях злочинця, зокрема в його намірі побувати на місці події, взяти наявні там і поки що не виявлені слідством предмети чи документи, вжити всіх заходів, аби уникнути викриття, тощо. У деяких випадках поява індивіда на місці вчинення злочину викликана бажанням відновити в пам'яті минулі події, перевірити емоційний вплив на нього обстановки, а також ступінь своєї адаптації до вчиненого як подразника, що порушує нормальний психологічний режим суб'єкта. Це «тяжіння» до місця злочину пояснюється необхідністю зняти емоційне напруження і пов'язані з ним прояви психічної активності.

Коли злочин тривалий час залишається нерозкритим, у злочинця поступово формується установка на безкарність, а відтак, створюються умови для вчинення подібних дій у майбутньому. Зовнішні прояви такого стану можуть наростати, виражаючись у формі відвертого цинізму, хвастощів, жорстокості, нехтування нормами моралі і правовими заборонами (при вчиненні вбивства, розбійного нападу, хуліганських дій, згвалтування).

Усвідомлення злочинцем своєї безкарності спричиняє негативне ставлення до правових розпоряджень, формує відверто антисоціальну установку. Остання є передумовою, що підсилює мотиви злочинної діяльності і стимулює спроби індивіда задовольняти власні потреби способами, які суперечать нормам моралі.

У психіці суб'єкта наростають процеси, що штовхають його на вчинення нових злочинів, притупляється почуття відповідальності і страху перед покаранням, створюється враження ординарності вчинюваних ним злочинних дій, що різко змінює його психологічний статус. Зовнішні прояви антисоціальної установки, яка сформувалася в індивіда, виявляються в зневажливому ставленні до власних дій, необережності, нерозбірливості у засобах досягнення злочинних цілей, відсутності дій, спрямованих на

приховування злочину. Зовнішня байдужість до наслідків учиненого відповідає внутрішній структурі особистості, що втрачає свою цілісність, вольові якості та інші характерологічні риси.

Так, у разі такої поведінки при огляді місця події можна знайти численні сліди і речові докази, що свідчать про непродуманість дій злочинця, ігнорування ним можливостей, що у цей момент створюються для його виявлення. Сказане однаковою мірою стосується всіх злочинів, незалежно від їхнього характеру. Наприклад, при вчиненні вбивства злочинець залишає на місці ніж, пістолет; крадіжки — знаряддя злому; при заволодінні майном шляхом зловживання службовим становищем — документи, що відображають злочинний характер дії. Такі наслідки злочину на відміну від допущених промахів у підготовчих діях підтверджують відверту зневагу злочинця до тих обставин, що свідчать про його винуватість і характер злочинної діяльності.